

مقایسه دو چاپ از کتاب «مصباح الشریعه» با روش مقابله

حسین خلجی^۱

چکیده

روزگاری که نشر علم، متوقف بر استنساخ بود، نسخه برداری از کتاب‌ها، دغدغه‌ای همیشگی برای عالمان و علم‌آموزان شمرده می‌شد. معمولاً دو رونویسی از یک کتاب، با هم برابر نبود؛ چراکه دقت کاتبان و توانایی آنان متفاوت بود و عوامل دیگری نیز در این تفاوت، نقش داشت. تفاوت متن رونوشت با نسخه اصلی، باعث خوانش اشتباه و در نتیجه، فهم نارس یا غلط خواهد شد. «مقابله» راهی برای محفوظماندن متن از اشتباهات و یکسان‌سازی نسخه با متن است. این مهارت، برای مقایسه دو چاپ از یک کتاب نیز کاربرد دارد و میزان دقت چاپ و نسخه‌های خطی آن را نشان می‌دهد. هدف از مقابله‌های حدیثی، تدقیق متن حدیث بر پایه نسخه مطبوع یا خطی است. کتاب مصباح الشریعه منسوب به امام صادق علیه السلام است. این نسبت (فارغ از درستی و نادرستی) به همراه محتوای اخلاقی و جذاب، باعث اقبال عمومی به این اثر شده و ناشران مختلف را به نشر آن ترغیب کرده است. نوشتار حاضر از طریق مقابله دو چاپ مشهور «اعلمی» و «مصطفوی» نشان می‌دهد که چه آسیب‌هایی در طول روند آماده‌سازی و چاپ، متوجه یک کتاب شده و کدام نشر، اعتبار بیشتری دارد.

مقایسه دو چاپ از کتاب «مصباح الشریعه» با روش مقابله

واژگان کلیدی

نمونه‌خوانی، مصباح الشریعه، مهارت‌های پژوهشی، مقابله متون حدیثی، متن پژوهی، علوم حدیث

درآمد

عالمان برای نشر و بهره‌مندی از علوم، ناگزیر از تکثیر کتاب‌های مورد نیاز خویش هستند. در گذشته به دلیل نبود ابزار دقیق و وجود محدودیت‌های بسیار، کتاب‌ها با اشتباهات زیاد، استنساخ

۱. پژوهشگر مؤسسه میراث کتاب و سنت.

می‌شد. عواملی چون نبودن نور کافی، پخش شدن جوهر، خط ناخوانای کاتب پیشین و ... هر یک درصدی از اشتباهات کتابت را رقم می‌زد. پس از پیدایش صنعت چاپ، اگرچه برخی از مشکلات، مرتفع شده، اما بعضی از اشتباهات، همچنان باقی است. اشتباه تایپی و نامناسب بودن نسخه خطی، اشکالاتی را در کتاب‌های مطبوع رقم می‌زند. برای در امان ماندن از چنین آسیب‌هایی، مقابله واژه به واژه متن، راهی علمی است. همچنین با مقابله^۲ می‌توان اختلافات دو چاپ از یک نسخه خطی را کشف کرده و از آسیب‌هایی چون تحریف، تصحیف، درج و سقط محفوظ ماند.

کتاب «مصباح الشریعة» منسوب به امام صادق علیه السلام، مشتمل بر روایات اخلاقی، بدون ذکر سند، در قالب صد باب است. محدثان، دیدگاه‌های متفاوتی درباره این کتاب، ابراز داشته‌اند. کسانی چون شهید ثانی و محدث نوری، کتاب را نسبتاً معتبر دانسته و انتساب آن را به امام صادق علیه السلام فی الجمله، پذیرفته‌اند و در برابر، کسانی مانند شیخ حر و مجلسی دوم، انتساب این کتاب به امام صادق علیه السلام را نپذیرفته‌اند.^۳

انتساب به امام معصوم علیه السلام به همراه جذابیت برخی مطالب عرفانی این اثر، باعث شده تا در دوران حاضر، مراجعه عمومی به آن افزون گشته و چاپ‌های مختلفی ارائه شود. این توجه عمومی انگیزه ترجمه و شرح را نیز بیشتر کرده و به همین سبب، این کتاب دارای شروح و ترجمه‌های مختلفی است. اکنون سه چاپ از این کتاب، شهرت بیشتری دارد؛ چاپ انتشارات اعلمی، شرح محقق لاهیجی و چاپ شرح مرحوم مصطفوی.

نوشتار پیش رو فارغ از موضوع انتساب و اعتبار کتاب، با به‌کارگیری مهارت‌های مقابله به بررسی اختلافات دو چاپ مشهور (اعلمی بیروت و مصطفوی) این کتاب می‌پردازد. چاپ اعلمی از امتیاز شهرت انتشارات، مراجعه فراوان محققان عرب زبان و وجود آن در بسیاری از نرم افزارهای علوم اسلامی برخوردار است. همچنین چاپ مرحوم مصطفوی دارای امتیاز شهرت محقق در تصحیح و ترجمه نسخ و نیز بهره‌بردن از نسخه مشهور محقق لاهیجی به عنوان نسخه اصل است.

۲. در مقابله، دو نسخه خطی یا چاپی یک اثر بر یکدیگر عرضه شده و از این طریق می‌توان به اشکالات و تفاوت‌های هر کدام از آنها پی برد.

۳. الامان، ص ۹۲؛ خاتمة المستدرک، ج ۱، ص ۲۱۵؛ بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۲؛ هداية الامة الى احکام الائمة عليهم السلام، ج ۸، ص ۵۰.

الف) ساختار کتاب در دو چاپ

نگاه فهرستی به این دو چاپ از مصباح الشریعة نشان‌دهنده تفاوت‌هایی در مقدمه، خاتمه، ترتیب ابواب و عناوین است.

۱. مقدمه

یکی از راه‌های ارزیابی و شناخت تحقیق هر کتاب، مطالعه مقدمه آن‌هاست. از این طریق می‌توان به انگیزه تحقیق، روش و سایر ویژگی‌های آن اثر پی برد؛ متأسفانه هیچ‌یک از دو چاپ علمی و مصطفوی به نسخه‌های مورد استفاده اشاره نکرده‌اند؛ البته نشر مصطفوی به‌صورت مجمل به چاپ‌های مورد استفاده اشاره کرده، ولی به‌صورت دقیق نمی‌توان نسخه‌های اصلی آن را شناخت. در چاپ علمی بعد از صفحه شناسنامه، بدون فاصله متن کتاب با عنوان «فی العبودیة» آغاز می‌شود و مصحح مقدمه‌ای نگاشته است. چاپ مصطفوی پس از شناسنامه، مقدمه‌ای به قلم مصحح آورده که در آن ابتدا به وحیانی بودن کتاب تصریح شده است. در ادامه به استفاده از سه نسخه کتاب مصباح الشریعة اشاره کرده و به‌طور مشخص از شرح لاهیجی با تصحیح محدث ارموی نام برده است. سوگمندان، نویسنده هیچ اشاره‌ای به دو نسخه دیگر نمی‌کند.

۲. ترتیب باب‌ها

در طبع مصطفوی ترتیب ابواب به‌صورت منطقی مانند موسوعه‌های حدیثی از ابواب احکام، آغاز شده و به ابواب اخلاقی ختم می‌شود. در برابر، چاپ علمی دارای ابوابی به هم ریخته است که منطقی در چینش آن دیده نمی‌شود. در جدول زیر تفاوت ابواب دو نسخه، ذکر شده است:

ردیف	عنوان باب در چاپ علمی	عنوان باب در چاپ مصطفوی
۱	الباب الاوّل: فی العُبودیّة	الباب الاوّل: فی البیان
۲	الباب الثانی: [فی العُبودیّة]	الباب الثانی: فی الأحکام
۳	الباب الثالث: فی غُصّ البَصَر	الباب الثالث: فی الرّعایة
۴	الباب الرابع: فی المَسْی	الباب الرابع: فی النبیّة
۵	الباب الخامس: فی العِلْم	الباب الخامس: فی الذّکر
۶	الباب السادس: فی الفِتْیا	الباب السادس: فی الشّکر
۷	الباب السابع: فی الأمرِ بالمَعْرُوفِ وَ النَّهْیِ عَنِ الْمُنْکَرِ	الباب السابع: فی اللّباس
۸	الباب الثامن: فی آفَةِ العُلَماء	الباب الثامن: فی السّواک
۹	الباب التاسع: فی الرّعایة	الباب التاسع: فی التّبَرُّز
۱۰	الباب العاشر: فی الشّکر	الباب العاشر: فی الطّهارة

ردیف	عنوان باب در چاپ اعلمی	عنوان باب در چاپ مصطفوی
۱۱	الباب الحادى عشر: فى الخُروجِ مِنَ المَنزِل	الباب الحادى عشر: فى الخُروجِ مِنَ المَنزِل
۱۲	الباب الثانى عشر: فى قِراءَةِ القُرآن	الباب الثانى عشر: فى دُخُولِ المَسجِد
۱۳	الباب الثالث عشر: فى اللباس	الباب الثالث عشر: فى افْتِتاحِ الصَّلَاةِ
۱۴	الباب الرابع عشر: فى الرِّياءِ	الباب الرابع عشر: فى قِراءَةِ القُرآن
۱۵	الباب الخامس عشر: فى الصَّدقِ	الباب الخامس عشر: فى الرُّكُوعِ
۱۶	الباب السادس عشر: فى الإِخْلاصِ	الباب السادس عشر: فى السُّجُودِ
۱۷	الباب السابع عشر: فى التَّقْوَى	الباب السابع عشر: فى التَّشَهُّدِ
۱۸	الباب الثامن عشر: فى الوَرَعِ	الباب الثامن عشر: فى السَّلَامِ
۱۹	الباب التاسع عشر: فى المُعاشِرَةِ	الباب التاسع عشر: فى الدُّعَاءِ
۲۰	الباب العشرون: فى النِّوْمِ	الباب العشرون: فى الصَّوْمِ
۲۱	الباب الواحد والعشرون: فى الحَجِّ	الباب الحادى والعشرون: فى الحَجِّ
۲۲	الباب الثانى والعشرون فى الزَّكَاةِ	الباب الثانى والعشرون: فى الزَّكَاةِ
۲۳	الباب الثالث والعشرون: فى النِّيَّةِ	الباب الثالث والعشرون: فى السَّلَامَةِ
۲۴	الباب الرابع والعشرون: فى الذِّكْرِ	الباب الرابع والعشرون: فى العُرْلَةِ
۲۵	الباب الخامس والعشرون: فى أَفَةِ القُرْأَةِ	الباب الخامس والعشرون: فى العِبَادَةِ
۲۶	الباب السادس والعشرون: فى بَيانِ الحَقِّ وَالباطِلِ	الباب السادس والعشرون: فى التَّفَكُّرِ
۲۷	الباب السابع والعشرون: فى مَعْرِفَةِ الانبِياءِ	الباب السابع والعشرون: فى الصَّمْتِ
۲۸	الباب الثامن والعشرون: فى مَعْرِفَةِ الاِئِمَّةِ <small>عليهم السلام</small>	الباب الثامن والعشرون: فى الرِّاحَةِ
۲۹	الباب التاسع والعشرون: فى مَعْرِفَةِ الصَّحَابَةِ	الباب التاسع والعشرون: فى القِنَاعَةِ
۳۰	الباب الثلاثون: فى حُرْمَةِ المُؤْمِنِينَ	الباب الثلاثون: فى الجِرْصِ
۳۱	الباب الواحد والثلاثون: فى بِرِّ الوالِدِينَ	الباب الحادى والثلاثون: فى الزُّهْدِ
۳۲	الباب الثانى والثلاثون: فى التَّواضُّعِ	الباب الثانى والثلاثون: فى صِفَةِ الدُّنْيَا
۳۳	الباب الثالث والثلاثون: فى الجَهْلِ	الباب الثالث والثلاثون: فى الوَرَعِ
۳۴	الباب الرابع والثلاثون: فى الأَكْلِ	الباب الرابع والثلاثون: فى العِيبَةِ
۳۵	الباب الخامس والثلاثون: فى الوَسْوَسةِ	الباب الخامس والثلاثون: فى التَّكْلِيفِ
۳۶	الباب السادس والثلاثون: فى العُجْبِ	الباب السادس والثلاثون: فى العُرُورِ
۳۷	الباب السابع والثلاثون: فى السَّخَاءِ	الباب السابع والثلاثون: فى صِفَةِ المُنَافِقِ

ردیف	عنوان باب در چاپ اعلمی	عنوان باب در چاپ مصطفوی
۳۸	الباب الثامن و الثلاثون: فی الحساب	الباب الثامن و الثلاثون: فی العقل وَ الهوی ^۱
۳۹	الباب التاسع و الثلاثون: فی افتتاح الصلاة	الباب التاسع و الثلاثون: فی الوسوسة
۴۰	الباب الاربعون: فی الرکوع	الباب الاربعون: فی العُجب
۴۱	الباب الواحد و الاربعون: فی السُجود	الباب الحادی و الاربعون: فی الأکل
۴۲	الباب الثانی و الاربعون: فی التَّشَهُّد	الباب الثانی و الاربعون: فی غَضِّ البَصَر
۴۳	الباب الثالث و الاربعون: فی السَّلَام	الباب الثالث و الاربعون: فی المشی
۴۴	الباب الرابع و الاربعون: فی التَّوْبَة	الباب الرابع و الاربعون: فی النَّوْم
۴۵	الباب الخامس و الاربعون: فی العُزْلَة	الباب الخامس و الاربعون: فی حُسن المُعاشرة
۴۶	الباب السادس و الاربعون: فی الصَّمْت	الباب السادس و الاربعون: فی الکَلَام
۴۷	الباب السابع و الاربعون: فی العقل وَ الهوی ^۱	الباب السابع و الاربعون: فی المدح وَ الذمّ
۴۸	الباب الثامن و الاربعون: فی الحَسَد	الباب الثامن و الاربعون: فی المرء
۴۹	الباب التاسع و الاربعون: فی الطَّمَع	الباب التاسع و الاربعون: فی الغیبة
۵۰	الباب الخمسون: فی الفساد	الباب الخمسون: فی الریاء
۵۱	الباب الواحد و الخمسون: فی السَّلَامَة	الباب الحادی و الخمسون: فی الحَسَد
۵۲	الباب الثانی و الخمسون: فی العِبَادَة	الباب الثانی و الخمسون: فی الطَّمَع
۵۳	الباب الثالث و الخمسون: فی التَّفَكُّر	الباب الثالث و الخمسون: فی السَّخَاء
۵۴	الباب الرابع و الخمسون: فی الرَّاحَة	الباب الرابع و الخمسون: فی الآخِذِ وَ العطاء
۵۵	الباب الخامس و الخمسون: فی الحرص	الباب الخامس و الخمسون: فی المَأْخَاة
۵۶	الباب السادس و الخمسون: فی البیان	الباب السادس و الخمسون: فی المُشَاوَرَة
۵۷	الباب السابع و الخمسون: فی الأحکام	الباب السابع و الخمسون: فی الجِلم
۵۸	الباب الثامن و الخمسون: فی السَّوَاك	الباب الثامن و الخمسون: فی التَّوَاضُع
۵۹	الباب التاسع و الخمسون: فی التَّبَرُّز	الباب التاسع و الخمسون: فی الإقْبِدَاء
۶۰	الباب الستون: فی الطَّهَارَة	الباب الستون: فی العفو
۶۱	الباب الواحد و الستون: فی دُخُولِ المَسْجِد	الباب الواحد و الستون: فی حُسنِ الخَلْق
۶۲	الباب الثانی و الستون: فی الدُّعَاء	الباب الثانی و الستون: فی العِلْم
۶۳	الباب الثالث و الستون: فی الصَّوْم	الباب الثالث و الستون: فی الفْتِیَا
۶۴	الباب الرابع و الستون: فی الزُّهْد	الباب الرابع و الستون: فی الأمرِ بالمعروفِ وَ النَّهْيِ عَنِ المُنْكَرِ

ردیف	عنوان باب در چاپ اعلمی	عنوان باب در چاپ مصطفوی
۶۵	الباب الخامس و الستون: فی صِفَةِ الدُّنْیَا	الباب الخامس و الستون: فی أَقَةِ العُلَمَاءِ
۶۶	الباب السادس و الستون: فی المِیْکَلَفِ	الباب السادس و الستون: فی أَقَةِ القُرَّاءِ
۶۷	الباب السابع و الستون: فی العُرُورِ	الباب السابع و الستون: فی بَیَانِ الحَقِّ وَ الباطلِ
۶۸	الباب الثامن و الستون: فی صِفَةِ المُنَافِقِ	الباب الثامن و الستون: فی مَعْرِفَةِ الانبیاء <small>علیهم السلام</small>
۶۹	الباب التاسع و الستون: فی حُسْنِ المَعاشِرَةِ	الباب التاسع و الستون: فی مَعْرِفَةِ الائمة <small>علیهم السلام</small>
۷۰	الباب السبعون: فی الآخِذِ وَ العَطَاءِ	الباب السبعون: فی مَعْرِفَةِ الصَّحَابَةِ
۷۱	الباب الواحد و السبعون: فی المَأْخَاةِ	الباب الحادی و السبعون: فی حُرْمَةِ المومنین (المسلمین)
۷۲	الباب الثانی و السبعون: فی المِشَاوَرَةِ	الباب الثانی و السبعون: فی بَرِّ الوالِدینِ
۷۳	الباب الثالث و السبعون: فی الجِلمِ	الباب الثانی و السبعون: فی المَوْعِظَةِ
۷۴	الباب الرابع و السبعون: فی الإقْتِدَاءِ	الباب الرابع و السبعون: فی الصِّدْقِ
۷۵	الباب الخامس و السبعون: فی العَفْوِ	الباب الخامس و السبعون: فی التَّوَكُّلِ
۷۶	الباب السادس و السبعون: فی المَوْعِظَةِ	الباب السادس و السبعون: فی الإخْلَاصِ
۷۷	الباب السابع و السبعون: فی الوَصِيَّةِ	الباب السابع و السبعون: فی مَعْرِفَةِ الجَهِلِ
۷۸	الباب الثامن و السبعون: فی التَّوَكُّلِ	الباب الثامن و السبعون: فی تَبْجِیلِ الإخْوانِ
۷۹	الباب التاسع و السبعون: فی تَبْجِیلِ الإخْوانِ	الباب التاسع و السبعون: فی التَّوْبَةِ
۸۰	الباب الثمانون: فی الجِهَادِ وَ الرِّیاضَةِ	الباب الثمانون: فی الجِهَادِ وَ الرِّیاضَةِ
۸۱	الباب الواحد و الثمانون: فی ذِکْرِ المَوْتِ	الباب الحادی و الثمانون: فی الفَسَادِ
۸۲	الباب الثانی و الثمانون: فی حُسْنِ الظَّنِّ	الباب الثانی و الثمانون: فی التَّقْوَى
۸۳	الباب الثالث و الثمانون: فی التَّفْوِیضِ	الباب الثالث و الثمانون: فی ذِکْرِ المَوْتِ
۸۴	الباب الرابع و الثمانون: فی الیقینِ	الباب الرابع و الثمانون: فی الجِسَابِ
۸۵	الباب الخامس و الثمانون: فی الخَوْفِ وَ الرِّجَاءِ	الباب الخامس و الثمانون: فی حُسْنِ الظَّنِّ

دانشگاه آذربایجان شرقی - قرآن و حدیث - سال سوم، شماره دوازدهم، بهار ۱۴۰۰

۴. در چاپ مصطفوی، «الباب الثانی و السبعون» دو بار آورده شده؛ ولی «الباب الثالث و السبعون» رانیاورده است. این اشتباه می تواند ناشی از خطای تایپی باشد.

ردیف	عنوان باب در چاپ اعلمی	عنوان باب در چاپ مصطفوی
۸۶	الباب السّادس و الثّمانون: فی الرّضا	الباب السّادس و الثّمانون: فی التّفویض
۸۷	الباب السّابع و الثّمانون: فی البلاء	الباب السّابع و الثّمانون: فی الیقین
۸۸	الباب الثّامن و الثّمانون: فی الصّبر	الباب الثّامن و الثّمانون: فی الخوف و الرّجاء
۸۹	الباب التّاسع و الثّمانون: فی الحزن	الباب التّاسع و الثّمانون: فی الرضا
۹۰	الباب التّسعون: فی الحياء	الباب التّسعون: فی البلاء
۹۱	الباب الواحد و التّسعون: فی المعرّفة	الباب الحادى و التّسعون: فی الصّبر
۹۲	الباب الثّانى و التّسعون: فی حُبّ الله	الباب الثّانى و التّسعون: فی الحزن
۹۳	الباب الثّالث و التّسعون: فی الحُبّ لله	الباب الثّالث و التّسعون: فی الحياء
۹۴	الباب الرّابع و التّسعون: فی الشّوق	الباب الرّابع و التّسعون: فی الدّعوى ^۱
۹۵	الباب الخامس و التّسعون: فی الحکمة	الباب الخامس و التّسعون: فی المعرّفة
۹۶	الباب السّادس و التّسعون: فی الدّعوى ^۱	الباب السّادس و التّسعون: فی حُبّ الله
۹۷	الباب السّابع و التّسعون: فی العیرة	الباب السّابع و التّسعون: فی الحُبّ فی الله
۹۸	الباب الثّامن و التّسعون: فی القناعة	الباب الثّامن و التّسعون: فی الشّوق
۹۹	باب ۹۹ ندارد و بعد از ۹۸ باب ۱۰۰ آمده است	الباب التّاسع و التّسعون: فی الحکمة
۱۰۰	الباب المئته: فی الغیبة	الباب المئته: فی حقیقة العبودیة

۳. عنوان بابها

عنوان بابها در هر دو نسخه به هم شبیه است و تفاوت مهمی در آنها دیده نمی‌شود. این شباهت می‌تواند ناشی از عنوان دهی مؤلف باشد؛ اگرچه اثبات چنین ادعایی تنها با بررسی نسخه‌های خطی موجود از مصباح الشریعه امکان‌پذیر است.

ب) آسیب‌های متنی

مقابله دو متن می‌تواند آسیب‌هایی که در استنساخ روی داده را نمایان کند. آفت‌های درج و سقط، جایگزین‌شدن واژگان و قلب عبارات، بخشی از آسیب‌هایی است که در مقابله این دو چاپ کشف شد.

۱. درج و سقط

یکی از عوامل افتادگی (سقط)° یا افزودگی (درج)۶، وجود الفاظ مشابه در یک صفحه است. این الفاظ می‌تواند موجب پرش چشم از یک عبارت به مشابه آن و در نتیجه سقط شود؛ به‌ویژه در مواردی که دو کلمه مشابه با فاصله یک یا چند سطر زیر هم قرار گرفته باشند، احتمال افتادگی آن سطور بیشتر است. وجود الفاظ متلازم نیز می‌تواند منشأ سقط یا زیاده شود؛ همچنین اگر سرعت خوانش هنگام استنساخ نسبت به سرعت نگارش بیشتر باشد، احتمال سقط افزایش یافته و اگر سرعت خوانش کندتر از نگارش باشد، احتمال افزایش الفاظ متلازم زیاد می‌شود.۷

سقط و درج انواع مختلفی دارد که بسیاری از آنها در مقابله این دو چاپ، خود را نشان می‌دهند.

۱.۱ سقط و درج حروف

یکی از مصادیق سقط و درج، افتادگی و یا اضافه شدن حروف است. گاهی این آسیب موجب تحوّل معنا و فاصله گرفتن از مقصود معصوم علیه السلام می‌شود. با مهارت مقابله می‌توان بر این آفت غلبه کرد. در مثال زیر، درج یا سقط حرف «لام» موجب تغییر معنا شده است:

- چاپ اعلمی صفحه ۳۹:

وَمَنْ كَانَ التَّقَىٰ كَانَتْ عِبَادَتُهُ أَخْلَصَ وَأَطْهَرَ.

و هر کس پرهیزکار باشد عبادت او خالص تر و پاک تر است.

- چاپ مصطفوی صفحه ۴۵۹:

وَمَنْ كَانَ اتَّقَىٰ كَانَتْ عِبَادَتُهُ أَخْلَصَ وَأَطْهَرَ.

و هر کس پرهیزکارتر باشد عبادت او خالص تر و پاک تر است.

نمونه‌های دیگری در جدول زیر مشاهده می‌شود:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	إِنْ تَطَّأَ بِسَاطِ مَلِكٍ	۱۱۱	إِنْ تَطَّأَ بِسَاطِ مُلْكِكَ	۱۴۱
۲	الْأَشْجَارُ وَالْأَثْمَارُ	۳۹	الْأَشْجَارُ وَالْثَّمَارُ	۴۵۹
۳	مَا كَلَّكَ وَ مَطَعَمَكَ بِالسَّوَاكِ	۱۲۳	مَا كَلَّلَكَ وَ مَطَعَمَكَ بِالسَّوَاكِ	۴۸
۴	وَقَلْبُهُ مِنْ شُغْلِهَا	۱۲۶	وَقَلْبُهُ مِنْ شُغْلِهَا	۵۳

۵. سقط، گونه‌ای تقطیع ناخواسته و در نقطه مقابل درج است. در سقط، بخشی از متن یا سند حدیث، می‌افتد و حدیث را مبهم یا بی‌اعتبار و ناپذیرفتنی می‌کند. (آسیب‌شناخت حدیث، ص ۸۹)

۶. منظور از اصطلاح درج را می‌توان همان معنای لغوی دانست؛ یعنی عبارتی که جزو حدیث نیست و به آن اضافه شده است. این اتفاق که در هر دو بخش متن و سند حدیث روی می‌دهد، علت‌های گوناگونی دارد که از شایع‌ترین علل آن، خلط توضیح واسطه‌هایی مانند: راوی، نویسنده و کاتب حدیث، با متن سخن معصوم است. (آسیب‌شناخت حدیث، ص ۸۲)

۷. ن. کد دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۳۵۷۵.

۴۶۰	هَبَاءٌ مَّنْثُورًا	۳۹	هَبَاءٌ مَّنْثُورًا	۵
۱۴۱	وَإِنْ قَلَّ	۱۱۱	وَإِنْ قَلَّ	۶
۱۴۳	مِنْ وَقْتِ الْفَرَايِضِ	۱۱۲	مِنْ وَقْتِ الْفَرَايِضِ	۷

۲/۱. سقط و درج واژگان و عبارات

از دیگر مصادیق سقط و درج، افزودگی و افتادگی کلمات و عبارات است. نمونه‌های زیر نشان‌دهنده میزان دقت دو چاپ از مصباح الشریعه است:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	بِشَىءٍ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا وَ أَسْبَابِهَا	۱۲۱	بِشَىءٍ مِنْ أَسْبَابِ الدُّنْيَا	۱۷
۲	مِنْ الطَّعَامِ وَ الحُطَامِ الدُّنْيَا	۱۲۶	مِنْ حُطَامِ الدُّنْيَا	۵۳
۳	وَ السَّهْمِ وَ قِلَّةِ الحَيَاءِ	۱۴۴	وَ السَّهْمِ وَ قِلَّةِ الحَيَاءِ	۱۹۸
۴	وَ عُصْنِ شَجَرٍ مُّبَارَكٍ	۱۲۴	وَ عُصْنِ شَجَرٍ عَذْبٍ مُّبَارَكٍ	۴۸

۳/۱. سقط و درج جملات

گاهی جمله‌ای می‌افتد و یا افزوده می‌شود. این نوع از سقط و درج، کمتر روی می‌دهد؛ ولی آسیبی عمیق‌تر دارد.

چاپ اعلمی (صفحه ۱۴۲-۱۴۳) در عبارت ذیل نسبت به چاپ مصطفوی افتادگی دارد:

رَبِّمَا أَقَمْتَ نَفْسَكَ عَلَى الْعِبَادَةِ مُتَكَلِّفًا وَ اللَّهُ يُرِيدُ الْإِخْلَاصَ وَ رَبِّمَا تَوَهَّمْتَ أَنَّكَ تَدْعُو اللَّهَ وَ أَنْتَ تَدْعُو سِوَاهُ.

چاپ مصطفوی (صفحه ۱۹۵) عبارات را با اضافه زیر آورده است:

رَبِّمَا أَقَمْتَ نَفْسَكَ عَلَى الْعِبَادَةِ مُتَكَلِّفًا وَ اللَّهُ يُرِيدُ الْإِخْلَاصَ وَ رَبِّمَا افْتَخَرْتَ بِعِلْمِكَ وَ نَسَبِكَ وَ أَنْتَ غَافِلٌ عَنْ مُضْمَرَاتِ مَا فِي غَيْبِ اللَّهِ تَعَالَى وَ رَبِّمَا تَوَهَّمْتَ أَنَّكَ تَدْعُو اللَّهَ وَ أَنْتَ تَدْعُو سِوَاهُ.

معنای این عبارت با توجه به این افتادگی، تغییر اساسی پیدا می‌کند.

۲. جایگزینی

گاهی در حین استنساخ، واژه یا عبارتی جایگزین کلمه یا عبارت دیگر می‌شود و تغییر در معنا را به‌دنبال دارد. این آسیب، ریشه‌های مختلفی همچون پرش ذهن، خوانش ذهن بدون مراجعه به متن اصلی و حواس‌پرتی دارد. وقوع گونه‌های این آسیب در دو چاپ مصباح الشریعه بررسی شده که گزارش آن در ادامه می‌آید.

۱/۲. جایگزینی حروف

جدول زیر نمونه‌هایی از جایگزینی حروف در دو چاپ مصباح الشریعه را فهرست کرده است:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	وَ سُنَّكَ	۱۱۱	وَ سُنَّتِكَ	۱۴۱
۲	فَكَانَ السَّلْفُ	۱۱۱	وَ كَانَ السَّلْفُ	۱۴۳
۳	مَا قَسَمَ اللَّهُ لِي مَا يَفُوتُنِي	۱۱۶	مَا قَسَمَ اللَّهُ لِي لَا يَفُوتُنِي	۱۶۰
۴	وَ أَصْفَىٰ جَوْهَرَةً بِالرُّوحِ	۳۹	وَ أَصْفَىٰ جَوْهَرًا بِالرُّوحِ	۴۵۹
۵	وَ إِذَا أَشْرَفَ نَوْرُ الْيَقِينِ	۱۱۹	وَ إِذَا أَشْرَقَ نَوْرُ الْيَقِينِ	۱۱

۲/۲. جایگزینی واژگان

گاهی، واژه‌ای جای واژه دیگر را می‌گیرد که نمونه‌هایی از آن در جدول زیر آمده است:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	وَ هُوَ تَرَكَ الْخِلَافَ	۳۸	وَ هُوَ تَرَكَ الْخِلَالَ	۴۵۷
۲	وَ كُلُّ شَجَرَةٍ مِنْهَا تَمْتَصُّ الْمَاءَ	۳۸	وَ كُلُّ شَجَرَةٍ مِنْهَا يَسْتَمِصُّ الْمَاءَ	۴۵۷
۳	فَإِنَّ النَّبِيَّ ضَرَبَ بِاسْتِعْمَالِهَا مَثَلًا لِأَهْلِ التَّنْبُهِ	۱۲۳	فَإِنَّ النَّبِيَّ أَرَادَ بِاسْتِعْمَالِهَا مَثَلًا لِأَهْلِ التَّنْبُهِ	۴۸
۴	قَدْ أَغْنَاهُ اللَّهُ تَعَالَىٰ لَهَا	۱۱۶	قَدْ أَغْنَاهُ اللَّهُ عَنْهَا	۱۶۰
۵	وَ صَحَّتْ جَسَدُكَ	۱۴۲	وَ صَحَّتْ جِسْمُكَ	۱۹۳
۶	وَ أَنَابَ مُنْخَفِضًا مُظْلَمًا	۱۲۲	وَ آيَاتُهُ مُنْخَفِضًا مُظْلَمًا	۱۷

۳/۲. جایگزینی عبارات

منظور از جایگزینی عبارت، جایگزینی بیشتر از یک واژه و کمتر از یک جمله است؛ مانند نمونه

زیر:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	كَيْفَ تَجِدُ مَاذَا ذَكَرَ اللَّهُ	۱۲۱	كَيْفَ تَجِدُهُ إِذَا ذَكَرَ اللَّهُ	۱۷

۴/۲. جایگزینی جملات

آخرین نوع از جایگزینی در جملات رخ می‌دهد. نمونه‌هایی از این آسیب در جدول زیر مشاهده

می‌شود:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	وَ مُرَوِّدٌ فِي طَلَبِهَا	۱۱۴	وَ مَرَّقَ دِينَهُ فِي طَلَبِهَا	۱۴۹
۲	وَ ذَلِكَ عِنْدَ مَا تَحُلُّ أَطْنَابَ خِيَامِ الدُّنْيَا وَ تَشُدُّهَا بِالْآخِرَةِ وَ	۱۷۱	وَ ذَلِكَ عِنْدَ مَا يَحُلُّ أَطْنَابَ خِيَامِ الدُّنْيَا وَ يَشُدُّهَا فِي الْآخِرَةِ وَ لَا	۴۶۳

	لا يَسْكُنُ نَزُولُ الرَّحْمَةِ عِنْدَ ذِكْرِ الْمَوْتِ بِهَذِهِ الصِّفَةِ		يَسْكُنُ نَزُولُ الرَّحْمَةِ عِنْدَ الْمَوْتِ بِهَذِهِ الصِّفَةِ	
۳	بِشْيءٍ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا وَأسبابِهَا	۱۲۱	بِشْيءٍ مِنْ أسبابِ الدُّنْيَا	۱۷

۳. قلب

اصطلاح «حدیث مقلوب» نزد متأخران، به این معنا به کار رفته است: «ما قَلِبَ بَعْضُ ما فی سَنَدِهِ أو مَتْنِهِ إلى بَعْضِ آخَرٍ مِمَّا فیهِ، لا إلى الخَارِجِ عَنْهُمَا» یعنی حدیثی که بخشی از سند یا متن آن با بخش دیگری از سند یا متن همان حدیث جابه‌جا شده باشد؛ نه این که با سند یا متن دیگری جایگزین شده باشد.^۸ قلب حرف و واژه، دو گونه از قلب است که معمولاً از معکوس خواندن عبارت یا اشتباه ذهن در املائی درونی یا نافرمانی قلم هنگام نگارش ناشی می‌شود. این دو نوع از قلب در مقابله دو چاپ مصباح الشریعه، شناسایی شد.

۱/۳. قلب در حروف

این آسیب، بسیار ساده رخ می‌دهد ولی موجب تغییر معنا می‌شود؛ نمونه زیر شاهد این ادعاست:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	فِی التَّبَرُّزِ	۱۲۶	فِی التَّبَرُّزِ	۵۳

۲/۳. قلب در کلمات

گاهی قلب کلمات، تأثیر چندانی در فهم مقصود ندارد. در برابر، گاهی ترتب واژگان، رساننده مقصود گوینده بوده و تغییر آن آسیب‌زا خواهد بود. در جدول زیر، نمونه‌ای از هر دو گونه، دیده می‌شود:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	وَ الْمُتَوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى يُصْبِحُ وَ يُمْسِي فِی كَنَفِ اللَّهِ تَعَالَى مِنْهُ وَ هُوَ فِی عَافِيَةٍ	۱۱۸	وَ الْمُتَوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ يُمْسِي وَ يُصْبِحُ فِی كَنَفِ كَنَفِ اللَّهِ تَعَالَى وَ هُوَ مِنْهُ فِی عَافِيَةٍ	۱۶۹
۲	أُصُولُ مُعَامَلَةِ النَّفْسِ سَبْعَةٌ: الْخَوْفُ وَ الْجَهْدُ وَ حَمْلُ الْأَذَى وَ الرِّيَاضَةُ	۶	أُصُولُ مُعَامَلَةِ النَّفْسِ سَبْعَةٌ: الْجَهْدُ وَ الْخَوْفُ وَ حَمْلُ الْأَذَى وَ الرِّيَاضَةُ	۵۷۶

ج) اشتباهات دیگر

مقابله نکات و تفاوت‌های دیگری را نیز نشان می‌دهد؛ مانند اختلاف در تحیت‌ها و ترضی‌ها، نوع به‌کارگیری قواعد عربی و اشتباهات نگارشی.

۱. تفاوت در تحیت و ترضی‌ها

سقط یا درج تحیت و ترضی، یکی از آسیب‌های استنساخ است. این آفت در جایی اهمیت می‌یابد که رساننده نکته‌ای از معصومان علیهم‌السلام باشد. در مرتبه پسین، استفاده مشایخ بزرگی همچون شیخ صدوق از تحیت‌ها و ترضی‌ها درباره روایان، می‌تواند نوعی از مدح راوی محسوب شده و روایتی ضعیف را به حدیثی حسن تبدیل کند.^۹ نمونه‌های زیر تنها برای نشان دادن ارزش مهارت مقابله است که در صورت دارا بودن ویژگی یادشده، اهمیتی مضاعف خواهد داشت:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	عَنِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ تَعَالَى شَأْنَهُ	۴۱	عَنِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ	۱۸۲
۲	وَ قَالَ نُوحٌ <small>عَلَيْهِ السَّلَامُ</small>	۱۱۴	وَ قَالَ نُوحٌ	۱۴۷
۳	مَنْ حَصَّهُ اللَّهُ بِنُورٍ	۱۱۴	مَنْ حَصَّهُ اللَّهُ تَعَالَى بِنُورٍ	۱۴۹
۴	قَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: مَا قَسَمَ اللَّهُ	۱۱۶	وَ قَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: مَا قَسَمَ اللَّهُ	۱۶۰
۵	قَالَ رَسُولُ اللَّهِ <small>صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ</small>	۱۳۶	وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص	۱۰۹

۲. به‌کارنگرفتن درست قواعد عربی

برای فهم صحیح یک متن عربی، باید قواعد زبان عربی را شناخت. به‌کارنبردن درست قواعد زبان، باعث اشتباه در فهم مقصود متکلم خواهد شد. جدول زیر نمونه‌هایی از این آسیب را نشان می‌دهد:

ردیف	چاپ اعلمی	صفحه	چاپ مصطفوی	صفحه
۱	خَيْرٌ لَهُ الدُّنْيَا بِحَذَائِرِهَا	۱۱۵	خَيْرٌ لَهُ الدُّنْيَا بِحَذَائِرِهَا	۱۵۸
۲	وَ لَا يُصَاحِبُ مُسْتَخْفًا الدِّينَ	۴۱	وَ لَا يُصَاحِبُ مُسْتَخْفَ الدِّينِ	۱۸۲
۳	السُّوَاكُ مَطْهَرٌ لِلْفَمِ	۱۲۳	السُّوَاكُ مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ	۴۸
۴	كَيْفَ يَكُونُ جَسَدًا بِلا رُوحٍ	۱۱۲	كَيْفَ يَكُونُ جَسَدٌ بِلا رُوحٍ	۱۴۳

۹. ن. که مبانی جرح و تعدیل، ص ۳۲.

۳. فاصله اشتباه

فاصله اضافی حین تایپ یکی از اشتباهات رایج در چاپ است. به عنوان نمونه: چاپ مصطفوی (صفحه ۱۱) عبارت: «وَصَلَ إِلَىٰ رُوحٍ...» به صورت «وَوَصِلَ إِلَىٰ رُوحٍ...» آمده که در صورت دقت نکردن، خواننده دچار خوانش اشتباه و در نتیجه فهم نادرست از متن خواهد شد. همچنین چاپ مصطفوی (صفحه ۵۵) عبارت «فِي آدَاءِ أَوْامِرِهِ وَاجْتِنَابِ نَوَاهِيهِ» را به صورت «فِي آدَاءِ أَوْ أَمْرِهِ وَاجْتِنَابِ نَوَاهِيهِ» آورده که فاصله بین «أَوْ» و «امره» باعث خوانش اشتباه می‌شود.

نتیجه

مهارت مقابله می‌تواند برخی از اشتباهات روی داده در متن را نمایان سازد. کتاب مصباح الشریعة دو چاپ رایج دارد: چاپ مصطفوی و چاپ اعلمی. این دو چاپ تفاوت‌هایی در ساختار کتاب دارند. همچنین با مقابله این دو نشر، تفاوت‌هایی از جهت درج و سقط، جایگزینی و قلب شناسایی می‌شود. ضرورت بهره‌گیری از دانش و مهارت مقابله، با مشاهده تفاوت‌های زیاد دو یا چند نسخه خطی از یک کتاب و نیز دو یا چند چاپ از یک اثر، نمایان می‌شود. بدون مقابله چاپ‌ها نمی‌توان درباره قوت آن اظهار نظر کرد.

کتابنامه

۱. آسیب‌شناخت حدیث، عبدالهادی مسعودی، قم، انتشارات زائر، اول، ۱۳۸۹ش.
۲. الامان من اخطار الأسفار و الازمان، علی بن موسی ابن طاووس، تحقیق مؤسسه آل‌البیت علیه السلام، قم، مؤسسه آل‌البیت علیه السلام، ۱۴۰۹ق.
۳. بحار الانوار، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، تحقیق گروهی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۴. دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۵. مبانی جرح و تعدیل، مسلم داوری، درسنامه کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث، قم، دانشکده علوم قرآن و حدیث، ۱۳۸۸ش.
۶. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسین بن محمدتقی نوری، تحقیق مؤسسه آل‌البیت علیه السلام، قم، مؤسسه آل‌البیت علیه السلام، قم، اول، ۱۴۰۸ق.
۷. مصباح الشریعة، بیروت، اعلمی، اول، ۱۴۰۰ق.
۸. مصباح الشریعة، ترجمه و شرح حسن مصطفوی، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، اول، تهران، ۱۳۸۲ش.
۹. مقباس الهدایه فی علم الترایه، عبدالله مامقانی، تحقیق محمدرضا مامقانی، قم، دلیل ما، دوم، ۱۳۹۳ش.
۱۰. هدایة الامّة الی احکام الائمة علیهم السلام، محمد بن حسن (شیخ حرّ عاملی)، تحقیق بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، اول، ۱۴۱۴ق.